

ISSN 0970-0202

1234

21/3/2025

संस्कृत, कन्नड, मराठी व पाश्चात्य भाषा
पुरातन ग्रंथांसाठी व नवीन टंकणात प्रकाशित

अक्षरगाथा

संपादक : मंगलदास । अंक : वार्षिक
प्रकाशन : फेब्रुवारी - मार्च २०२५

साहित्य, कला, संशोधन व परिवर्तनवादी पुरोगामी
विचारमयी बांधिलकी देणारे त्रैमासिक

अक्षरगाथा

वर्ष : पंधरावे । अंक : चौथा । जानेवारी-फेब्रुवारी-मार्च २०२५
संपादक : मा. मा. जाधव

कार्यकारी संपादक	: दिलीप चव्हाण, भगवान फाळके	मुद्रक	: मुद्रा ऑफसेट प्रिंटर्स अँड प्रोसेसर्स
शारदा टॉकीजवळ,
एम. जी. रोड, नांदेड-४३१६०३.
संपादक मंडळ	: कमलाकर चव्हाण, अनिल जायभाये,
विवेक घोटाळे, संतोष सुरडकर,
डॉ. व्यंकटी पावडे, डॉ. प्रल्हाद भोपे	मुखपृष्ठ व अक्षर सजावट	: विजयकुमार चित्तरवाड
प्रकाशक	: अर्चना माधवराव जाधव
बळीवंश प्रकाशन, 'बळीवंश',
नृसिंह पॅलेसच्या मागे,
नरहरनगर, नांदेड -५.	अक्षरजुळणी	: गिरीश कहाळेकर
भ. ९८९०५९७७१४
मुद्रितपासणी	: चंद्रकांत गायकवाड		

साहित्य व वर्गणी पाठविण्याचा पत्ता

मा. मा. जाधव

'बळीवंश', नृसिंह पॅलेसच्या मागे, नरहरनगर, नांदेड - ४३१ ६०५. भ. ९४२२८७४३३६, ९८८११९१५४३.
e-mail : akshargatha@gmail.com website : www.akshargatha.com

वार्षिक वर्गणी : व्यक्ती : ₹ ४००/- संस्था : ₹ ५००/- त्रैवार्षिक वर्गणी : व्यक्ती : ₹ १०००/- संस्था : ₹ १२००/-
१० वर्षासाठी : व्यक्ती : ₹ ३०००/- संस्था : ₹ ४०००/- अंकाचे मूल्य : ₹ १००/-

मनीऑर्डर/चेखीने/घनादेश/घनाकर्ष/Phone Pay/Google Pay 9422874336/बँक खाते : भारतीय स्टेट बँक (State Bank of India) परबलतनगर, नांदेड 'अक्षरगाथा' खाते नं. 32204333102 वर IFSC Code : SBIN0001922

वर्गणी रकम + ₹ ३० (शाखा विनिमय फीस) भरून पत्ता कळवावा.

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाने या नियतकालिकाच्या प्रकाशनार्थ अनुदान दिले असले तरी,
या नियतकालिकातील लेखकांच्या विचारांशी मंडळ व शासन सहमत असेलच, असे नाही.

• या अंकातील लेखांतून व्यक्त झालेल्या लेखकांच्या मतांशी संपादक, मुद्रक आणि प्रकाशक सहमत असतीलच असे नाही.

पृष्ठ क्र. ३

(मुखपृष्ठ व मूलपृष्ठासह या अंकाची एकूण पृष्ठसंख्या ८४ आहे)

UGC CARE listed and Peer Reviewed Journal

५९
अक्षरगाथा

जानेवारी-फेब्रुवारी-मार्च २०२५

| अनुक्रम |

विभाग : पहिला

■ संत तुकारामांचे अभंगरूप आत्मचरित्र	माधव पुटवाड	५
■ १९ व्या विद्रोही मराठी साहित्य संमेलनाचे अध्यक्ष डॉ. अशोक राणा यांचे अध्यक्षीय भाषण	डॉ. अशोक राणा	१५

विभाग : दुसरा

■ महाराष्ट्रातील सांस्कृतिक संघर्षांचे स्वरूप	प्रा. कांबळे संजयकुमार	२२
■ मढेकरांचे सौंदर्यशास्त्र : अपुरेपणाची चिकित्सा	जी. के. ऐनापुरे	२५

विभाग : तिसरा

✓ ■ यशवंतराव चव्हाण यांचे सहकार चळवळीतील योगदान	डॉ. ए. बी. मुळीक	३७
■ डॉक्टर, तुमचा ॲप्रोच रिडक्शनिस्ट वाटतो!	डॉ. रुपेश पाटकर	४३

विभाग : चौथा

■ महापालिका घनकचरा व्यवस्थापनातील कचरा वेचक	दत्तात्रय आदमाने अनिल जायभाये	४९
---	----------------------------------	----

विभाग : पाचवा

■ संत चोखोबा आणि त्यांच्या परिवाराचा साक्षेपी शोध	अभिजित इंगळे	५९
■ 'एकात्मिक शिक्षणाचे' प्रकट चिंतन	डॉ. पंडितराव पवार	६३
■ नव्वदोत्तर जगण्याची सार्वत्रिक 'उसवण' - देवीदास सौदागर	डॉ. सखाराम कदम	६६
■ स्त्रीवादी जाणिवा आणि काव्य जाणिवांचा नितळ स्वर : हॅपी होमच्या भिंतीआड	डॉ. फुला बागूल	७५
■ संत साहित्याकडे बघण्याचा नवा दृष्टिकोन देणारा ग्रंथ : संत साहित्याची मौलिकता	डॉ. अशोक इंगळे	७८

विभाग : तिसरा

यशवंतराव चव्हाण यांचे
सहकार चळवळीतील योगदान

डॉ. ए. वी. मुळीक

साहाय्यक प्राध्यापक, अर्थशास्त्र विभाग, चेणूताई चव्हाण कॉलेज, कराड

Email ID : drabmulik@gmail.com फ़ोन : ९६३७४८५७९४

प्रस्तावना :

जगातील जवळपास सर्वच देशांच्या अर्थव्यवस्थेत कोणत्या ना कोणत्या स्वरूपात सहकार दिसून येतो. देशाची अर्थव्यवस्था भांडवलशाही, साम्यवादी किंवा मिश्र यापैकी कोणत्याही प्रकारची असो. अलीकडच्या काळात आर्थिक विकासाचे एक साधन म्हणून सहकार चळवळीचा अवलंब जगभर केल्याचे दिसून येते. भारतातही सहकार चळवळीचा विकास झालेला आहे. अर्थात सहकाराच्या साहाय्याने जगभर आर्थिक सामाजिक प्रगती साधता येते हे सिद्ध झालेले आहे. त्यामुळे मानवी समाजमनात सहकाराविषयी प्रेमाची भावना निर्माण झाली असून 'विना सहकार नाही उद्धार' हा विचार रुजलेला दिसतो. सहकारामुळे मानवी मनाची विशालता, आर्थिक धोरणाच्या दिशा, उद्योगांच्या परिघाचा आलेख गतिशील झाला असल्याचे दिसून येते.

भारतामध्ये सहकाराची सुरुवात कायदेशीर रित्या अलीकडच्या काळात झाली असली तरी देशात सहकाराचा उगम फार पूर्वीच झालेला दिसून येतो यासंबंधीचे संदर्भ ऋग्वेद व कौटिल्याच्या अर्थशास्त्र या ग्रंथांमध्ये पहावयास मिळतात. भारतामध्ये सहकाराची जी चळवळ उभी राहिली, त्यासाठी देशातील अनेक तज्ज्ञ, विचारवंत, अभ्यासक यांचे योगदान आहे. महाराष्ट्र राज्यातील सहकार चळवळीच्या विकासामध्ये यशवंतराव चव्हाण साहेब

यांचे योगदान महत्त्वपूर्ण आहे. हे लक्षात घेऊन त्यांचे सहकार चळवळीतील योगदान अभ्यासण्याच्या उद्देशाने प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी 'यशवंतराव चव्हाण यांचे सहकार चळवळीतील योगदान' या विषयाची निवड करण्यात आली.

संशोधनाची उद्दिष्टे :

- १) सहकार चळवळीचा आढावा घेणे.
- २) यशवंतराव चव्हाण यांचे सहकार चळवळीतील योगदानाचे अध्ययन करणे.
- ३) यशवंतराव चव्हाण यांच्या सहकार विषयक विचाराची प्रासंगिकता अभ्यासणे.

संशोधनाचे गृहीतक :

यशवंतराव चव्हाण यांचे महाराष्ट्र राज्याच्या सहकार चळवळीतील योगदान महत्त्वपूर्ण आहे.

संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत विषयाच्या संशोधनासाठी वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा उपयोग करण्यात आला असून माहिती संकलनासाठी द्वितीय साधनसामग्रीचा उपयोग करण्यात आलेला आहे. या अंतर्गत आत्मचरित्र, चरित्र ग्रंथ, संदर्भ ग्रंथ, पुस्तके, लेख, शोध निबंध, वर्तमानपत्र व वेबसाईट इत्यादी साधनांचा वापर करण्यात आलेला आहे.

संशोधन विषयाचे स्पष्टीकरण :

संशोधन विषयाचे स्पष्टीकरण करताना सहकाराची संकल्पना, सहकार चळवळीचा आढावा,

भारतातील सहकार चळवळ, महाराष्ट्रातील सहकार चळवळ आणि यशवंतराव चव्हाण यांचे सहकार क्षेत्रातील योगदान इत्यादी घटकांचा समावेश करण्यात आलेला आहे.

सहकाराची संकल्पना :

सहकार ही विश्वकल्याणाची संकल्पना असून ही एक व्यापक संकल्पना आहे. त्यामुळे सहकार चळवळीला विश्वव्यापी चळवळ असे म्हणतात. सहकार या शब्दाचा सर्वसाधारण अर्थ असा होतो की, अनेकांनी एकत्र येऊन परस्परांच्या साहाय्याने केलेले कार्य होय. कोणतेही काम एकत्रितपणे करावयाचे असल्यास त्यासाठी इतर व्यक्तींची मदत घेणे आवश्यक असते. ज्या गरजा वैयक्तिकरित्या पूर्ण करता येत नाहीत अशा गरजा एकमेकांच्या साहाय्याने पूर्ण केल्या जातात. अर्थात समाजातील आर्थिक दृष्ट्या दुर्बल व्यक्तींनी एकत्रित येऊन एकमेकांच्या मदतीने आपल्या विविध गरजा पूर्ण करण्यासाठी स्थापन केलेली संस्था होय. सहकाराची संकल्पना स्पष्टपणे कळण्यासाठी विविध तज्ज्ञांच्या व्याख्या महत्त्वपूर्ण ठरतात.

वैकुंठ लाल मेहता यांच्या मते; समान आर्थिक उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी समान गरजा असणाऱ्या व्यक्तीने ऐच्छिकरित्या स्थापन केलेली संघटना किंवा चळवळ म्हणजे सहकार होय. एच कलव्हर्ट यांच्या मते; स्वतःच्या आर्थिक उन्नतीसाठी ज्यावेळी अनेक व्यक्ती स्वेच्छेने समानतेच्या भूमिकेवरून मानवतेच्या नात्याने संघटित होतात, त्यास 'सहकार' असे म्हणतात.

सहकार चळवळीचा आढावा :

जगामध्ये सर्वप्रथम सहकार चळवळीचा उगम इंग्लंड या देशात झाला यानंतर जर्मनी, डेन्मार्क, रशिया, इटली, फ्रान्स, स्वीडन, इस्राईल चीन, जपान, स्वित्झर्लंड, अमेरिका व भारत इत्यादी देशांमध्ये सहकार चळवळ वाढत गेल्याचे दिसते. अर्थात सहकाराचा उगम पाश्चिमात्य देशात म्हणजेच युरोपीय खंडात झाला त्यानंतर हळूहळू आफ्रिका व आशिया खंडात ही

चळवळ रुजत गेल्याची दिसते. आशिया खंडात प्रामुख्याने भारतासारख्या विकसनशील देशावर इंग्रजांची सत्ता असल्यामुळे भारतात सहकार चळवळीचा वेगाने प्रसार झाल्याचे दिसून येते.

भारतातील सहकार चळवळ :

भारतात सहकाराचा प्रारंभ प्राचीन काळापासून झालेला दिसून येतो यासंदर्भातील उल्लेख 'ऋग्वेद' व 'कौटिल्याचे अर्थशास्त्र' या ग्रंथात दिसून येतात. भारतात सहकारी चळवळीची कायदेशीर सुरुवात १९०४ च्या सहकार विषयक कायद्याद्वारे झाली. या कायद्याचा मुख्य हेतू देशातील शेतकऱ्यांना सावकाराच्या कचाट्यातून सोडवून त्यांना स्वावलंबी करणे व त्यांच्या दैनंदिन गरजा सहकारी संस्थामार्फत भागविण्यासाठी सहकारी संस्थांची निर्मिती करणे, हा होता. या हेतूनेच भारतात स्वातंत्र्यपूर्व काळात व स्वातंत्र्यानंतरच्या काळात सहकार चळवळीचा विकास होत राहिल्याचे आपल्याला दिसून येते. सहकार विषयक कायद्यात वेळोवेळी सुधारणा करण्यात आल्याचे दिसून येते. १९१२ मध्ये सहकारी संस्थांचा कायदा करण्यात आला. या कायद्यानुसार सहकारी संस्थांची नोंदणी करण्यास सुरुवात झाली. केंद्र शासनाच्या अखत्यारीतील 'सहकार' हा विषय राज्य सरकारकडे सोपविण्यात आला. राज्य सरकारने आपापले सहकार विषयक कायदे करून घेण्यास सुरुवात केली.

भारताचे पहिले पंतप्रधान पंडित जवाहरलाल नेहरू यांनी आर्थिक नियोजनाच्या काळात पहिल्या पंचवार्षिक योजनेमध्ये सहकार चळवळीला महत्त्वाचे स्थान दिले होते. पंतप्रधान पंडित जवाहरलाल नेहरू यांच्यापासून ते पंतप्रधान डॉ. मनमोहन सिंग यांच्यापर्यंत सर्वांनीच कमीअधिक प्रमाणात सहकार चळवळीला महत्त्व दिल्याचे दिसून येते. त्यामुळेच भारतात सहकार क्षेत्राचा विकास झाल्याचे दिसून येते. भारतामध्ये २०१४ मध्ये पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांच्या नेतृत्वाखाली सरकार स्थापन झाले. या सरकारने जुलै २०२१ मध्ये देशातील सहकारी चळवळ मजबूत करण्यासाठी आणि

सहकार्यातून समृद्धी आणण्यासाठी 'सहकार मंत्रालयाची' निर्मिती केली. पूर्वी हा विभाग 'कृषी मंत्रालया'च्या मार्फत कार्य करत होता. सहकार क्षेत्र राज्य सरकारच्या अखत्यारीत होते आता केंद्रामध्ये स्वतंत्ररीत्या सहकार मंत्रालयाची निर्मिती करण्यात आली असून अमित शहा हे देशाचे पहिले सहकारमंत्री आहेत. या मंत्रालयाच्या माध्यमातून देशातील सहकार चळवळ बळकट करण्यासाठी प्रशासकीय, वैधानिक आणि धोरणात्मक चौकट नव्याने निर्माण करण्याचा व सहकार चळवळीला आलेली मरगळ झटकण्याचा प्रयत्न या सरकारचा असल्याचे दिसून येते.

महाराष्ट्रातील सहकार चळवळ :

भारताच्या सहकार क्षेत्रात महाराष्ट्राचे योगदान हे सर्वाधिक आहे. महाराष्ट्रातील सहकारी चळवळ ही देशाच्या अर्थव्यवस्थेमध्ये प्रगतीमध्ये आणि सर्वसामान्यांच्या जीवनामध्ये महत्त्वाची ठरलेली आहे. महाराष्ट्र राज्याची स्थापना १ मे १९६० रोजी झाल्यानंतर यशवंतराव चव्हाण यांच्या नेतृत्वाखालील सरकारने जुना सहकार कायदा बदलून त्या जागी 'महाराष्ट्र सहकारी संस्थांचा कायदा १९६०' व 'महाराष्ट्र सहकारी संस्थांचे नियम १९६१' हे कायदे अस्तित्वात आणले. या कायदांची अंमलबजावणी दिनांक २६ जानेवारी १९६२ पासून करण्यात आली. आजवर या कायद्यात जवळपास ६५ ते ७० वेळा दुरुस्त्या करण्यात आलेल्या आहेत. शेती विकास व ग्रामीण भागात शेतीमालावर प्रक्रिया करणारे उद्योगधंदे राज्यभर सहकार क्षेत्राची जाळे विणून विकास योजनांद्वारे सामाजिक व आर्थिक विषमता दूर करता येईल, उत्पन्नाची विभागणी समप्रमाणात होईल व सहकारातून होणारा नफा सभासदापर्यंत पोहोचविला जाईल. त्यामुळे आर्थिकदुर्बल घटकांना सक्षम होण्यासाठी मदत होईल अशी यशवंतराव चव्हाण यांची सहकार चळवळी मागील धारणा होती या विचारातूनच महाराष्ट्रात सहकार चळवळ व्यापक प्रमाणात सुरू झाली होती. आजही राज्याचा विकास करण्याच्या दृष्टिकोनातून

सहकारी चळवळ अत्यंत महत्त्वपूर्ण कार्य करत आहे.

महाराष्ट्रातील सहकार चळवळीच्या यशाचे श्रेय हे सहकार क्षेत्राचा पाया भक्कमपणे घालणाऱ्या महाराष्ट्राचे शिल्पकार यशवंतराव चव्हाण साहेब यांना जाते. महाराष्ट्रातील सहकार चळवळीला दिशा देणारे यशवंतराव चव्हाण साहेब यांच्यासह गोपाळ कृष्ण गोखले, विठ्ठलदास ठाकरजी, न. ची. केळकर, वैकुंठ मेहता, जी. के. देवधर, चुनीलाल मेहता, द. गो. बर्वे, रमण भाई सरैय्या, वा. पु. वरडे, विठ्ठलराव विखे पाटील, धनंजय राव गाडगीळ, वसंतदादा पाटील, कर्मवीर भाऊसाहेब हिरे, रत्नाप्पा कुंभार, तात्यासाहेब कोरे, शरद पवार, काकासाहेब वाघ, पी. डी. पाटील, राजारामबापू पाटील इत्यादी दिग्गज व ज्येष्ठ नेते सहकारी चळवळीला लाभले त्यांच्या पुढाकारातून व नेतृत्वातून महाराष्ट्रातील सहकार चळवळ वाढली महाराष्ट्रात या चळवळीमुळे अनेक सहकारी संस्था स्थापन झाल्या. नावारूपाला आल्या. त्यांचे महाराष्ट्राच्या व देशाच्या विकासातील योगदान महत्त्वपूर्ण आहे. त्यामुळेच आज महाराष्ट्रातील सहकार चळवळ देशात आघाडीवर असल्याचे दिसून येते. यशवंतराव चव्हाण यांचे सहकार चळवळीतील योगदान :

महाराष्ट्रातील सहकारी चळवळीला योग्य दिशा देणारे अनेक तज्ज्ञ, विचारवंत, अभ्यासक, राजकारणी आहेत त्यापैकी मा. यशवंतराव चव्हाण साहेब हे एक होत. त्यांचा जन्म महाराष्ट्र राज्यातील तत्कालीन सातारा जिल्ह्यातील कराड तालुक्यातील आजच्या सांगली जिल्ह्यातील देवराष्ट्रे या गावी १२ मार्च १९१३ रोजी झाला. त्यांचा जन्म ग्रामीण भागात झाल्यामुळे त्यांनी लहानपणापासूनच ग्रामीण जीवन जवळून पाहिले होते. ग्रामीण भागातील वर्षानुवर्षे कायम असलेले प्रश्न त्यांनी अनुभवले होते. ग्रामीण भागातील शेती हा प्रमुख व्यवसाय असून भारतीय अर्थव्यवस्था शेतीवर अवलंबून आहे. त्यामुळे शेती क्षेत्रात सर्वप्रथम प्रगती झाली पाहिजे, याची जाणीव त्यांना अभ्यासातून

आली होती. शेतीच्या व प्रामुख्याने ग्रामीण भागाच्या विकासासाठी 'सहकार' हे एक महत्वाचे साधन आहे. म्हणूनच सहकाराच्या चळवळीत मा. यशवंतराव चव्हाण साहेब यांनी स्वतःला झोकून दिले होते. मोठमोठ्या पदावरून कार्य करत असताना त्यांनी सहकार विकासासाठी प्राधान्यक्रम दिल्याचे दिसते. म्हणून त्यांचा उल्लेख 'सहकार पुरुष' म्हणून केला जातो. त्यांनी सहकारासाठी दिलेले योगदान महत्त्वपूर्ण आहे. हे त्यांच्या सहकाराविषयीच्या विचारावरून तसेच राववलेल्या योजनांवरून आणि आखलेल्या धोरणावरून स्पष्ट होते. यशवंतराव चव्हाण साहेब यांचे सहकार क्षेत्रातील योगदान खालील विचारावरून दिसून येते.

१) सहकार ही एक लोकशाही चळवळ :

'एकमेका साहाय्य करू, अवघे धरू सुपंथ' हा तुकाराम महाराजांचा विचार घेऊन जनमानसाची काळजी वाहणारी 'सहकार' ही चळवळ 'लोकाभिमुख चळवळ' असल्याची भावना यशवंतराव चव्हाण यांची होती. त्यांनी सहकार चळवळीला 'लोकशाही चळवळ' असे म्हटले होते. अर्थात 'लोकांनी, लोकांसाठी चालवलेली चळवळ म्हणजे सहकार चळवळ' होय.

२) शोषितांच्या विकासाचे साधन सहकार:

शेती व ग्रामीण भागात शेतीमालावर प्रक्रिया करणारे उद्योगधंदे या दोन्ही क्षेत्रात राज्यभर 'सहकार' क्षेत्राचे जाळे विणून योजनांद्वारे सामाजिक व आर्थिक विषमता दूर करता येईल. तसेच उत्पन्नाची विभागणी समप्रमाणात होईल व त्यातून होणारा नफा सभासदांपर्यंत पोचविला जाईल त्यामुळे आर्थिकदुर्बल, शोषित घटकांना मदत होईल त्यांचा विकास होईल, अशी यशवंतराव चव्हाण यांची धारणा होती. म्हणून सहकार हे शोषितांच्या विकासाचे साधन आहे,' असा विचार त्यांनी मांडला.

३) शेती हे शरीर तर सहकार तिचा आत्मा:

यशवंतराव चव्हाण यांच्या मते; शेती विकास आणि शेतकऱ्यांचे कल्याण यासाठी सहकारी तत्वांची

जोड आवश्यक आहे. कारण शेती हे शरीर, तर सहकार तिचा आत्मा आहे. त्यामुळे शेतीचे व्यक्तिमत्त्व फुलवायचे असेल तर, सहकाररूपी आत्मतत्वाचा विकास आवश्यक आहे. शेतीचे उत्पादन वाढविण्यासाठी त्यांनी सहकारी शेती पद्धतीचा पुरस्कार केला. शेतकऱ्यांच्या धान्याला योग्य भाव मिळविण्यासाठी सहकारी खरेदी विक्री संस्था, सहकारी साखर उद्योग, सहकारी प्रक्रिया उद्योग, तसेच योग्य दराने गरजेनुसार कर्ज उपलब्ध होण्यासाठी सहकारी बँका व पतसंस्था स्थापन करण्यावर भर देऊन सहकारी चळवळीचा विस्तार करण्यावर भर दिल्याचे दिसते. म्हणूनच महाराष्ट्रात ज्या ठिकाणी सहकाराचा विकास झालेला आहे, त्या ठिकाणी शेतीचा देखील विकास झाल्याचे दिसून येते.

४) सहकारी साखर उद्योग :

यशवंतराव चव्हाण यांच्या नेतृत्वाखाली १ मे १९६० रोजी संयुक्त महाराष्ट्राचे पहिले सरकार स्थापन झाले. यशवंतराव चव्हाण हे पहिले मुख्यमंत्री झाले त्यांच्या नेतृत्वाखालील सरकारने घेतलेल्या पूरक उदार धोरणामुळे राज्यात शेतकऱ्यांच्या मालकीचे सहकारी साखर कारखाने उभा केले. या कार्यात यशवंतराव चव्हाण यांचे योगदान महत्वाचे होते.

५) सहकारी प्रक्रिया उद्योग :

यशवंतराव चव्हाण यांनी कृषी व उद्योग क्षेत्राचा विकास लोकशाही नियंत्रित सहकार क्षेत्राच्या माध्यमातून करण्याच्या दृष्टीने कृषी आधारित सहकारी प्रक्रिया उद्योगांना चालना दिली. त्यामुळेच महाराष्ट्रात साखर उद्योगाबरोबरच शेतीमालावर प्रक्रिया करणाऱ्या सहकारी संस्था, सहकारी खरेदीविक्री संघ, बाजार समिती, सहकारी सूतगिरण्या, सहकारी कुकुटपालन संस्था, सहकारी दूध उत्पादन संस्था इत्यादी संस्था उभा राहिल्याचे दिसून येते. परिणामी महाराष्ट्राचा आर्थिक विकास होण्यास मदत झाली. महाराष्ट्र हे राज्य देशांमध्ये शेती व शेतमाल प्रक्रिया उद्योगांमधील आघाडीवरील राज्य असल्याचे दिसते.

६) सहकार ही शेतकऱ्यांना सावकारी फासातून मुक्त करण्याची चळवळ :

'सहकार' ही शेतकऱ्यांना सावकारी फासातून मुक्त करण्याची चळवळ व्हावी, असे यशवंतराव चव्हाण यांना वाटत असे. कारण शेतकरी आपल्या वित्तीय गरजा भागविण्यासाठी सावकारावर अवलंबून असत, सावकार त्यांचा छळ करत असत, हे त्यांनी जवळून पाहिले होते. म्हणून त्यांनी त्या काळी शेतकऱ्यांना सावकारी फासातून मुक्त करणे आणि त्यांच्या गरजा भागविण्यासाठी त्यांना पुरेसे अर्थसाह्य वेळेवर प्राप्त व्हावे, या हेतूने सहकार चळवळीला यशवंतराव चव्हाण यांच्या नेतृत्वाखालील सकाराने आर्थिक बळ प्राप्त करून दिल्याचे दिसते. त्याचबरोबर सहकारी बाँकांची व पतसंस्थांची निर्मिती करून शेतकऱ्यांना सहज व कमी व्याजदराने गरजेनुसार कर्ज मिळण्याची सोय केली.

७) ग्रामीण विकासाची गुरुकिल्ली 'सहकार' :

यशवंतराव चव्हाण यांच्या मते; ग्रामीण जीवनाची पार्श्वभूमी हा जीवनाचा श्रीगणेश आहे. तसेच ग्रामीण भागाचा विकास हा राष्ट्राच्या विकासाचा श्रीगणेश आहे. कारण भारतात ग्रामीण भागात वास्तव्य करणाऱ्या लोकांचे प्रमाण अधिक आहे. त्यामुळे ग्रामीण भागाचा विकास झाला तर देशाचा विकास होईल, असे त्यांचे मत होते. ग्रामीण भागाचा विकास करण्यासाठी 'सहकारी चळवळ ही गुरुकिल्ली' आहे, हे त्यांचे केवळ मत नव्हते, तर महाराष्ट्राचे नेतृत्व करताना सहकाराच्या चळवळीला गती देऊन वास्तवामध्ये कृतीद्वारे सिद्ध करून दाखविले आहे. म्हणूनच ज्या ज्या गावात सहकार आहे ती गावे आजही समृद्ध असल्याचे दिसतात. या गावांच्या समृद्धतेवरच महाराष्ट्र विकासातील अग्रेसर राज्य म्हणून ओळखले जाते.

८) सहकारी समाजवाद :

'समाजवाद' ही एक तत्त्वप्रणाली आहे. ज्यात सामाजिक आणि आर्थिक क्षमता व सहकार्य

वाढविण्यासाठी समाजातील संपत्तीची वाटणी व मालमत्ता यांचे समाजाकडून नियमन करणे अभिप्रेत असते. यशवंतराव चव्हाण साहेब हे समाजवादाचे पुरस्कर्ते होते. त्यांची समाजवादाची कल्पना लोकशाही व सहकाराच्या मुद्द्यावर आधारित होती. त्यांना पाश्चात्य देशातील समाजवाद मान्य नव्हता, कारण पाश्चात्य देशातील समाजवाद मानवी जीवन स्वार्थ आणि संघर्ष यावरच चाललेले असते, या सिद्धांतावर आधारित आहे. हा एक प्रकारचा विकृत जनावरी सिद्धांत आहे. मानवी जीवन हे 'प्रेम आणि सहकार' यावर चालवले तर ते आनंददायी होते. यशवंतराव चव्हाण साहेब हे या विचाराचे पुरस्कर्ते होते. त्यांनी शिक्षण आणि संपत्ती सर्वांपर्यंत पोहोचविण्याचा मार्ग सहकारातून दाखवला, हाच त्यांचा सहकारी समाजवाद होय.

९) सहकार हे आदर्श लोकप्रतिनिधी निर्माण करण्याचे शक्तीपीठ :

सहकारी चळवळीला बळकटी देण्यासाठी सर्वसामान्य सभासदांना मत व्यक्त करण्याचे स्वातंत्र्य असावे. तसेच सहकारी संस्थांमध्ये सभासदांचा सहभाग मोठ्या प्रमाणात वाढला पाहिजे यासाठी संस्थांचा कारभार लोकशाही पद्धतीने चालला पाहिजे याबद्दल यशवंतराव चव्हाण साहेब आग्रही होते. कारण सहकारी संस्था या लोकशाही संस्था आहेत. या संस्था उभ्या राहताना या कार्यकर्त्यांनी अपार कष्ट घेतलेले असते. या कार्यकर्त्यांमुळेच संस्थांचा विकास होतो त्याचबरोबर या कार्यकर्त्यांमधूनच पुढे चांगले लोकप्रतिनिधी घडतात. जे राष्ट्र विकासासाठी आवश्यक असतात. म्हणूनच यशवंतराव चव्हाण साहेब हे म्हणत असत की, 'सहकार हे आदर्श लोकप्रतिनिधी निर्माण करण्याचे शक्तीपीठ आहे.'

१०) सहकार साधक यशवंतराव चव्हाण साहेब :

यशवंतराव चव्हाण हे महाराष्ट्राचे शिल्पकार, दूरदृष्टी असलेले युगप्रवर्तक महापुरुष होते. त्यांनी राष्ट्राच्या विकासासाठी केलेले सर्व कार्य उल्लेखनीय

आहे. या सर्व कार्यातील सहकार क्षेत्रातील केलेले कार्य हे लोकोत्तर कार्य आहे. कारण त्यांनी राज्याचे नेतृत्व करत असताना सहकाराविषयी मांडलेले विचार, आखलेल्या योजना व धोरणे आणि विचारांची, धोरणांची व योजनांची केलेली अंमलबजावणी यामुळे सहकाराला योग्य दिशा मिळाली, तसेच भक्कम पाया तयार झाला. हे त्यांचे विशेष कार्य आहे. त्यांच्या या कार्यामुळेच लोक 'त्यांना सहकारातून विकास साधणारे सहकार साधक - यशवंतराव चव्हाण साहेब' म्हणून ओळखतात.

सारांश :

थोडक्यात; मा. यशवंतराव चव्हाण साहेब यांच्यावरील सर्व विचारावरून व त्यांनी घेतलेल्या निर्णयावरून आखलेल्या धोरणांवरून त्यांचे सहकार क्षेत्रातील योगदान दिसून येते. त्यांनी सहकार क्षेत्रात केलेले हे काम आजही महत्त्वपूर्ण ठरत असून संपूर्ण देशात सहकार क्षेत्रात काम करताना सर्वांना मार्गदर्शक ठरत आहे. त्यांनी दाखवून दिलेल्या मार्गाने सहकाराची चळवळ सुरू राहिल्यास सहकारातून राष्ट्रविकासाचे कार्य होत राहील; परंतु अलीकडच्या काळात सहकार क्षेत्रात काम करणाऱ्या लोकांना त्यांच्या विचाराचा विसर पडल्याचे दिसून येते. परिणामी आज सहकारक्षेत्र समस्याग्रस्त असून अनेक आव्हानांचा सामना करत आहे. या आव्हानातून मार्ग काढून सहकार क्षेत्र पूर्वपदावर येण्यासाठी सहकारातील 'यशवंत विचाराची' गरज आहे.

निष्कर्ष :

- १) 'सहकार' ही एक विश्वव्यापी लोकचळवळ असल्याचे दिसून येते.
- २) भारतामध्ये सहकाराची चळवळ विकसित होण्यामध्ये अनेक विचारवंत, तज्ज्ञ अभ्यासक व राजकारणी यांचे योगदान आहे.
- ३) भारतातील महाराष्ट्र हे राज्य सहकारातील अग्रेसर राज्य असल्याचे निदर्शनास येते.
- ४) मा. यशवंतराव चव्हाण साहेब यांनी वेळोवेळी सहकाराविषयी मांडलेले विचार, आखलेल्या योजना,

राबवलेली धोरणे आणि महाराष्ट्राचा झालेला विकास यातून त्यांचे सहकार चळवळीतील योगदान महत्त्वपूर्ण आहे हे सिद्ध होते.

५) मा. यशवंतराव चव्हाण साहेब यांनी दाखवलेला सहकाराच्या विकासाचा मार्ग महाराष्ट्रासह संपूर्ण देशाला आजही दिशादर्शक आहे.

शिफारस :

यशवंतराव चव्हाण यांनी सहकाराच्या माध्यमातून राष्ट्राचा विकास या विचाराच्या पाऊलवाटेवर चालण्याचा प्रयत्न वर्तमान काळातील राज्यकर्त्यांनी, धोरणकर्त्यांनी व सहकार क्षेत्रात कार्य करणारे पदाधिकारी व सहकार क्षेत्रातील सदस्यांनी आणि सर्वसामान्य जनतेने प्रयत्न करणे आवश्यक आहे.

संदर्भ ग्रंथ सूची :

- १) उत्तम कांबळे (संपा.) (२०१२) 'यशवंतराव चव्हाण' सकाळ प्रकाशन पुणे.
- २) कायदे- पाटील गंगाधर (२०१३) 'यशवंतराव चव्हाण' चैतन्य पब्लिकेशन नाशिक.
- ३) तळवळकर गोविंद (२०१२) 'यशवंतराव चव्हाण व्यक्तित्व व कर्तृत्व' मौज प्रकाशन, मुंबई.
- ४) भालचंद्र कुलकर्णी (संपा.) (२०१२) 'सहकार सुगंध', यशवंतराव चव्हाण यांची जन्मशताब्दी विशेष अंक मे २०१२.
- ५) मेहंदळे विश्वास (२००७) 'यशवंतराव ते विलासराव' अनुबंध प्रकाशन, पुणे.
- ६) यशवंतराव चव्हाण (१९८४) 'कृष्णाकाठ' प्रेस्टीज प्रकाशन मुंबई.
- ७) यशवंतराव चव्हाण (१९७०) 'युगांतर' प्रेस्टीज प्रकाशन मुंबई.
- ८) यशवंतराव चव्हाण (१९६२) 'सद्वाद्रीचे वारे' प्रेस्टीज प्रकाशन मुंबई.
- ९) राजेखान शानेदिवाण (२०१३) 'यशवंतराव चव्हाण यांची वैचारिकता' आक्षरदालन प्रकाशन, कोल्हापूर.
- १०) रायखेलकर ए. आर. (२००५) 'आर्थिक विचारांचा इतिहास' विद्याबुक्स, पब्लिकेशन्स, औरंगाबाद.
- ११) वा. घ. रामनाथ (संपा.) (२००८) 'युगप्रवर्तक यशवंतराव', यशवंतराव चव्हाण व्यासपीठ, अहमदनगर.